

Антропоогічні шукання

УДК 1(091)

Я. О. ЯКОВЛЄВА¹

¹Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів), ел. пошта slavkoyakovleva@gmail.com, ORCID 00000001-8923-1988

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ ЯК «КУЛЬТУРНА ТРАВМА» УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу теоретичних підходів до дослідження наслідків Чорнобильської трагедії в контексті культурологічних пошуків сучасності в перспективі "меморіальної парадигми". **Метою роботи** стало доведення концепту сприйняття Чорнобильської аварії та «зони відчуження» як «культурної травми» та «місця пам'яті» на тлі української національної історії. Це було досягнуто, застосовуючи **методи** аналізу та синтезу ідей «нової історії» та принципів «вживлення» чорнобильського дискурсу до процесу інкультурації сучасної української культури. **Наукова новизна.** Сьогодні зростає інтерес до історичного минулого, популяризація звернення до модифікованих концепцій історизації та феномену колективної пам'яті сприяли більш широкому обговоренню впливу «чорнобильської ситуації» на самоідентифікацію пострадянського регіону, виділенню впливу факту аварії на формування суспільної свідомості й відтак репрезентації політичного минулого, формуванню взаємозв'язку між етнічною пам'яттю і «травматичною» спадщиною комуністичної епохи. Зникнення «радянського блоку» додало новий імпульс зацікавлення дослідниками постчорнобильським інфо-шоком як масовим феноменом радіофобії, що затвердило правомірність констатації переосмислення аварії на ЧАЕС як «культурної травми» української історії. Вочевидь, саме взаємозв'язок філософського й історичного знання в питаннях розуміння сутності Чорнобильської аварії став пріоритетним для процесу утворення унікального семіотично-ментального «чорнобильського простору», від недавнього відкритого для соціально-філософських інтерпретацій, що само по собі породжує можливість «чорнобильського дискурсу». Крім того, проблематика дослідження обумовлена сучасними завданнями національного відродження України, яке передбачає філософське осмислення історії; кризою континуумального співіснування України з чорнобильською «зоною відчуження» як іміджем «місцем пам'яті»; унікальністю історико-культурного досвіду отриманого українським народом внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. **Висновок.** Автором був зроблений огляд концепцій «місце пам'яті», «коммеморації» і «культурної травми»; були висунуті припущення можливості подальших досліджень Чорнобильської аварії та «зони відчуження» як окремого культурносоціального явища української культури.

Ключові слова: Чорнобильська аварія, коммеморалізація, місце пам'яті, інфо-шок, колективна пам'ять, ідентичність, культурна травма.

Актуальність

Екологічне та історичне самовизначення Чорнобильської аварії як транснаціональної трагедії кінця ХХ століття призвело до постановки міждисциплінарної проблематики пізнання причин і наслідків цієї катастрофи, серед яких помітно виокремилась проблема розуміння значущості «антропоморфного впливу» як чинника, що виражає відношення людини до граничних з нею екосистем та глобальних

проблем існування Землі в цілому. Відтак, тема Чорнобильської трагедії постає багатогранною призмою, що відбиває непросту культурно-філософську ситуацію часу і простору, яка провокує історичне, екологічне й культурологічне осмислення свого змісту та підстав фундаментальності.

Культурне переосмислення Чорнобильської трагедії (авторка пропонує розглядати як певний соціально-культурний феномен) сформувало принципову історично-буттєву орієнтацію

Антропоогічні шукання

проблематики наукових пошуків, тим самим відкривши перспективи її розвитку в сфері соціальної антропології та філософії культури. Тема «відбитку» Чорнобильської трагедії в духовному досвіді людства стала не лише предметом кітчу для етичних полемічних дискусій, а й наголошеним питанням морального майбуття людства.

В такому сенсі, саме явище Чорнобильської трагедії, як предмет дослідження, дійсне, насамперед, як феномен культури, бо «зустріч» з її наслідками відбувається передусім на психологічному рівні знака, символу або роздуму і за своєю природою є глибоко травматичним тлом для будь-якого сприйняття. Отже, пряма онтологізація чорнобильської тематики є сумнівною в рамках лише філософського аналізу та потребує більш комплексного підходу, набуває актуального міждисциплінарного характеру.

Мета

Планується дослідити форми та механізми відображення Чорнобильської трагедії в культурній сфері, які демонструють потужність її впливів на національну свідомість українців та визначають ступінь її історичної значимості в контексті геополітичного розвитку. Таке дослідження здійснюється завдяки комплексному філософсько-культурологічному аналізу сучасного стану осмислення і проектування перспектив можливих тенденцій розвитку й бажання такого переосмислення майбутньою генерацією українців.

Виклад основного матеріалу

Традиційно пострадянський український соціум інтерпретується з позиції визнання за ним соціокультурного кризового положення, що розгортається на тлі історичної парадигми постійно присутньої «культурної травми» нації. Слідуючи цьому, переважна кількість соціальних змін, що відбулась за останні роки в українському просторі, завдячує певним трав-

матичними подіями в країні, котрі викликали порушення звичного способу мислення та моделей поведінки у суспільстві, тобто певним «історичним травмам», що були викликані шокковими подіями. Однак, протягом останніх майже тридцяти років найбільш історично значимим і глобальним соціокультурним досвідом України безперечно є досвід аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року, очевидці й учасники якого і понині проживають на території нашої держави.

В такому контексті, стає зрозумілим чому в колективних уявленнях Чорнобильська аварія зазвичай сприймається як проблема «українського гатунку» та чому саме «чорнобильські» соціальні верстви української спільноти (чорнобильці, самосели та ліквідатори) й понині зберігають свої практично-історичні знання, набуті в період ліквідації аварії на ЧАЕС. Таким чином вони стають носіями «синдрому «живої» пам'яті», передаючи надбану історично-соціальну інформацію наступним поколінням вже постчорнобильської доби. Стає правомірним те, що тема Чорнобилью не відпускає соціально-громадську свідомість і сучасних українців, які змалечку були привчені цінувати доробок ліквідаторів та шанувати біль переселенців із «зони відчуження». Сама «зона», яка й досі існує в межах сьогоденної України, також нагадує про себе періодичними «новими» чорнобильськими проблемами, засвідчуючи наявність «загальнонаціональної травми».

Вище сказане свідчить про характерну сталість: будь-який історичний дискурс, орієнтований на минуле, неминуче відсилає до феномену пам'яті. Так, логічною ланцюговою реакцією часу, можна вважати і популяризоване просування ідеї «смерті», «перенаселення планети», «глобальних катаклізмів», «кінця світу» та «можливості ядерної війни» як ідей, що обрамляють переважну частину роздумів про сучасну культуру в цілому. Тому, в ретроспективному значенні, саме аварії на Трі Майл Айленд (1979), в Чорнобилі (1986) та на

Антропоогічні шукання

Фукусимі (2011) продемонстрували, що питання безпеки атомної енергетики й досі є невирішеною проблемою сучасної епохи, а саме використання ядерних технологій справедливо вважається однією з найбільш нагальних глобальних проблем світу. Отже, бачимо що актуально-український «чорнобильський бум» кінця ХХ століття перетворюється на буденний факт масової культури і актуальну тему модерних дискусій вже ХХІ століття.

Зазначимо, що кожний історичний період культурного розвитку будь-якої етносоціальної спільноти завжди характеризується певною моделлю [10, с.42], котра водночас є і соціокультурним символом часу, і відображенням менталітету цієї спільноти. Важливим є й те, що якість етносоціальної системи, яка утворюється внаслідок такого процесу, визначається тим з яких смислових елементів вона складалась, а також співвідношення цих елементів у відношенні до культурної цілісності. Такими всезагальними символами етносвідомості, й водночас, культурною сполукою, котра породжує імпульси для процесу її становлення на підсвідомому рівні, є певні архетипи, що визначають формування самого етносу в його історичній ретроспективі.

На нашу думку, для сьогоденного українського простору одним із таких культурно-історичних та соціальних, за глибиною своєї суті, архетипів є чорнобильська «зона відчуження», котра вже понад двадцять років існує не лише поруч, але й усталено домінує в межах національної свідомості українців. Так, саме Чорнобильська аварія та розпад СРСР стали найвпливовішими чинниками формування якісно нового соціокультурного простору України пострадянсько-постчорнобильської доби.

Треба відмітити, що символом української культури завжди було землеробство, яке вміщало в своїй основі всезагальну любов до рідної землі та властивий народу кордоцентризм. Весь життєвий устрій, необхідність за-

хисту свого світу, праці, норм поведінки, традицій, мови, ментальності – були зорієнтовані на процес виживання завдяки родючості землі, адаптовані під ландшафт й прилеглі території, детерміновані природними умовами та хліборобським циклом. Власне звідси й походять типові риси українського національного характеру: відчуття гармонії з природою, працелюбність, терпимість, ліричність, підвищене почуття самоцінності й войовнича нетерпимість до зазіхань на особистісні цінності. Відношення до землі на архетипічному рівні призвело до її обоження, надання їй «божого сили». Навіть в усній народній культурі прадавніх українців, найстрашнішою карою вважалось побажання померти на чужині, чи то ніколи більше не побачити рідної землі.

Подібна схильність до творення свого власного, індивідуального світу національних ідей та образів забезпечує і зберігає національні цінності, й у свою чергу свідчить про можливість відродження національної самосвідомості після періодів її занепаду та насильницької асиміляції з боку інших культур чи мов. Між іншим, ця здібність етносу може таїти в собі небезпеку гіперболізації національної свідомості, що, у свою чергу, підкреслює специфічність і важливість побудовання генеалогії «вживлення» «зони відчуження» до національного світобачення сучасних українців.

Український соціум та кожний його представник, перебуваючи на перетині традиційної, радянської, модерної, постмодерної і навіть певною мірою пост-постмодерної культурних форм, до яких слід неодмінно додати так звану «постчорнобильську» культурну форму, змушені формувати свої індивідуальні моделі соціальних подій, використовуючи – у найрізноманітніших поєднаннях – інтерпретаційні схеми, що походять з усіх цих смислових просторів. Виявлення цих складових у кожній індивідуальній формулі сприйняття національної культури має наблизити нас до

Антропоогічні шукання

розуміння тих непростих особистісних смислових колізій, із якими ми зустрічаємося на зламів культур та епох. При цьому, аж ніяк не заперечуючи наявність певного впливу на індивідуальні уявлення про ці концепти та на відповідні їм соціально-культурні очікування таких соціально-культурно значимих змінних, як вік, місце проживання, освіта та естетичні вподобання, беручи за припущення їхній вирішальний вплив на процеси особистісного сенсоутворення та інкультурації у конкретній ситуації порушення стійких каналів трансляції смислових кодів, у якій перебуває наше суспільство у постчорнобильські часи.

У сьогоденній культурній пам'яті українців архетип «зони відчуження» є одним із провідних для процесу формування загальнонаціональних ціннісних площин та самоусвідомлення українців як нації, бо першочергово пов'язаний із сприйняттям її утворення як втрату традиційних архетипів землі і неба українцями у 1986-му році.

Зауважимо, що в цілому негативні природні, соціальні та культурні зміни, які стали виявом *соціальною* сутності Чорнобильської трагедії, посилились і поглибилися унаслідок глобальних економічних та політичних зрушень, пов'язаних із занепадом і руйнацією Радянського Союзу. Саме тому процес адаптування українців до Чорнобильської трагедії та новоутвореної «зони відчуження» в соціально-екологічних умовах має кілька складових: *біологічну* – адже організм людини не пристосований до впливу радіаційного чинника, *психологічну* – оскільки це викликає негативні емоційні реакції, змушує до психологічного пристосування, і *соціальною* – оскільки людині потрібно змінювати поведінку та діяльність, реформувати взаємодію із соціальним оточенням.

Аналізуючи ситуацію, що склалася після утворення «зони відчуження», приміром, згідно соціальної теорії Толкогга Парсонса, де соціальна еволюція може бути зрозуміла як процес прогресуючої диференціації соціальних

інститутів, так як суспільства розвиваються від простого до складного [5, с.453], визначаємо її надзвичайну складність. Адже Чорнобильська аварія не тільки створила напруженість і конфлікти у життєдіяльності української нації, а й поставила під загрозу людському здоров'ю, дезорієнтувала народ в державному просторі. Тому дії переселенців «зони» як «соціального актора» системи не могли обмежуватися лише одною категорією дії, а саме суто адаптивною. Тому в життєвих ситуаціях потерпілих від аварії та іншої маси українців виявилися наявними конфлікти трьох рівнів. Конфлікти внутрішньоособистісного плану були пов'язані з появою в довіллі невизначеного радіологічного ризику, а отже, – вмикалися механізми захисту. Змінене середовище вимагало ознайомлення з ним, що вмикало механізми навчання. Конфлікти між особистістю і зміненим соціальним середовищем актуалізували також і адаптивну підсистему дії. Для аналізу специфіки процесу адаптації особистості після Чорнобиля необхідно наголосити також наявну деструктивність власне соціального середовища, яке перебувало у стані змін, не давало можливості соціальному акторові запозичувати зразки адаптивної поведінки, як це відбувається у випадках локальної дезадаптації суб'єкта до середовища, коли інноваційні дії стосуються окремої особистості.

Велике значення в ситуації раннього постчорнобильського періоду мали когнітивні зусилля щодо створення уявлень про нове довілля та його ризику. Підкреслимо, що когнітивні зусилля не могли бути зведені тільки до засвоєння вже наявних у суспільній системі знань. Когнітивні зусилля адаптантів перетиналися із деструктивним середовищем «зони», яке одразу після аварії не могло надати їм необхідних знань, оцінок ризику. Допоки ці знання не були (відносно) одержані й напрацьовані соціальною системою, будь-який соціальний елемент українського етносу був у стані невизначеності. Формування знань, уяв-

Антропоогічні шукання

лень, оцінок ризиків ситуації, адаптивних зразків поведінки стало метою інноваційних дій на вищому, ніж особистість, соціосистемному рівні, а саме на макро-соціальному, що ще більш розширило значення виникнення «зони» на території України.

Розглядаючи обставини Чорнобильської катастрофи, можна зрозуміти, що метою інновації є відпрацювання нових способів взаємодії людини з довкіллям, яке «збагатилося» додатковим, новим, техногенним фактором ризику – радіаційним.

Згідно концепції соціальної зміни як травми Петра Штомпки [13, с.10], адаптивний процес до «зони відчуження» в українському суспільстві, перш за все, слід розглядати як перехід соціуму, зокрема потерпілої спільноти, від посттравматичного стану травматичних симптомів до стану рівноваги, або нового травматичного циклу. Так, сам акт переселення колишнього населення «зони», як такого, є розривом з рідними місцями, рідною хатою у традиційному мисленні українців ототожнювався зі смертю й новим народженням, потребував особливого ритуального оформлення, як і будь-яка ініціація. Тут сама історія України надає нам найяскравіший фактичний матеріал, пов'язаний із долями жителів чорнобильської зони, насильницьким виселенням їх і несанкціонованим, але наполегливим і масовим, поверненням на свої, забруднені радіацією, все ж таки рідні землі. Своя земля, хоча й забруднена, не може бути відчужена без того, щоб це не завдало непоправної психологічної травми її мешканцю. Те, що з погляду сучасного способу мислення може сприйматися як недоречною, з огляду на загрозу для життя та здоров'я, ностальгічно-патріотичною поетикою, в культурному контексті стає суто прагматичним принципом – надто важливим для психічного та фізичного здоров'я людини є контакт зі своєю землею, домівкою, могилами предків.

В даному випадку мова йде про те, що в Україні чорнобильський дискурс набув тоталь-

них форм, став присутнім повсюдно. Сама ж тема Чорнобильської аварії подібно бумерангу то набирає, то втрачає своєї актуальності з наближення чи то віддаленням роковин аварії. Відтак, в останні роки відбувається переважно показове звернення до теми Чорнобилю представниками з абсолютно різних областей гуманітарного знання. Характерно, що пильний інтерес до теми цієї трагедії з боку сучасної культури має прагматичний характер, а інтенсивне зростання природничо-наукового знання дозволило їй вторгтися в колишні заборонені зони людського буття.

В свою чергу, сучасна лібералізація гуманітарного знання, спровокованого постмодерністським релятивізмом, дає можливість різних безвідповідальних інтерпретацій цієї трагедії. Цей процес, стимульований невгамовною тягою людини до всього «табуйованого», «забороненого», «відчуженого», породжує своєрідний «танатологічний лайфхакінг» навколо «чорнобильської ситуації», котрий проявляється не в тому, що людина втручається в сферу екології, але в тому як вона це робить – тут мова вже йде про екологію культури всього людства.

Чорнобильська «зона відчуження» стала великою науковою та екологічною проблемою і, в той же час, вона є великим і складним господарчим механізмом, який розвивається [12, с.201]. Ця «зона» має своє власне культурно-туристичне існування, підкреслюючи своїм фактом, що для України Чорнобильська аварія стала символічним культурно-історичним тавром, травматичною спадщиною минулого та темою політичних спекуляцій.

В ментальному сенсі правомірно визначати вплив Чорнобилю і на самоідентифікацію українців в наслідок психологічної залежності від факту аварії на державному тлі, в наслідок отриманого інфо-шоку від інформаційного свавілля кінця XX століття та невизначеності реалістичного рівня шкідливості наслідків аварії, в наслідок й досі присутнього панічного

Антропоогічні шукання

ефекту «радіофобії» в свідомості наших громадян. Тим більше, слід зауважити, що осмислення наявності «зони відчуження» як туристичного об'єкту на українських теренах стає одним із характерних інструментів віктимізації та конструювання уявлень суспільства про Чорнобильську аварію вже на міжнародному рівні.

Як саме пострадянська криза в українській культурі змогла відповісти на постчорнобильський виклик багато в чому залежало від міри вжитого морально-естетичного потенціалу української етнософії. Нажаль, в межах україністичних досліджень Чорнобильська трагедія як моральна проблема з усією своєю культурологічною визначеністю дотепер ставиться поза межі філософських міркувань. Проте, моральна філософія Чорнобилю, страх перед радіацією, передусім, виявився в підсвідомості – в підсвідомості суспільства, підсвідомості культури, підсвідомості громадянина України. Отже, зазначимо, що в співзвучності з сучасною тенденцією звертання до позицій теорії «нової історії», Чорнобильська трагедія входить до «пам'яттєвого дискурсу» української історії та набуває рис «культурної травми» української культури.

Завдяки зусиллям багатьох відомих дослідників, таких як Моріс Хальбвакс, Поль Рікер, Ян і Алейда Ассман, П'єр Нора, Герман Люббе, Джеффри Олік, Джеффри Александер вже в кінці ХХ століття стають актуальними культурфілософські дослідження пам'яті: культурної, колективної та історичної. Підняті ними проблеми співвідношення пам'яті та історії, а також введені ними концепти «колективної пам'яті», «місце пам'яті», «свідчення», «музеефікації» і «культурної травми» довели свою наукову плідність й стали стимулом для подальшого розвитку подібних тенденцій досліджень в рамках гуманітарних дисциплін [9, с.78].

Згідно тенденції актуалізації «пам'яттєвого дискурсу» в Україні, сьогоденним культурфілософським рішенням проблеми Чорнобильської трагедії як правило

відбувається завдяки звернення до досвіду західної культури. Саме в ній наприкінці 1980-х років на стику різних міждисциплінарних досліджень з'являється культур-історична концепція П'єра Нора «місце пам'яті», котра стала майже фундаментальною парадигмою чорнобильських студій. Явище, котре П'єр Нора називає «всесвітнім тріумфом пам'яті» або навіть «меморіальною епохою» є дійсно глобальним і потужним, впливаючи на практично всі сфери суспільного життя [8]. Проте, з причини жорстких спроб монополізації наукового знання про Чорнобиль в Україні, вітчизняна наука знайшла точки дотику у сприйнятті цієї аварії та української культур-філософії далеко не відразу. Ось чому в межах українських терен сприйняття Чорнобильської «зони» як культурного елементу та «місця пам'яті» є актуальною віхою наукових пошуків і нині.

З цих позицій Чорнобильську аварію можна анонсувати як науково-технічну революцію, що змінила життя сучасної епохи, а також як «нову» картину світу, створену усвідомленням ідей кризи в природі і суспільстві, що стала відправним моментом маргіналізації української культури та формуванні національної пам'яті в цілому. На нашу думку, слідуючи згідно саме такої структурної логіки стало можливим пояснити виникнення споживацького інтересу світової громадськості до факту Чорнобильської аварії та ідеї її соціально-історичного травматизму для країн Європи та пострадянського простору.

Велика кількість інтерпретацій Чорнобильської трагедії дозволяє охарактеризувати цю аварію як «культурний ренесанс ХХ століття». Навіть у наш час український етнос переживає посилення постчорнобильської трансформації суспільної свідомості, однак «стиль» пострадянського філософствування ще не втрачено (!), де «плюралізм» різних напрямків переосмислення вочевидь свідчить не про творче різноманіття інкультуративних процесів, а про виродження самого прагнення до історичної істини та екологічно-етичної

Антропоогічні шукання

правди. Так, морально-фальсифікована «чорнобильська ситуація» не могла не відбитися на загальному морально-негативному стані нашого народу – у багатьох людей катастрофа на ЧАЕС викликала своєрідний стан «інфо-шоку», який спровокував в їхній «картині світу» всюдишню загрозу від розвитку технологій. Саме тому більшість людей в Європі, які усвідомлено пережили вибух реактора, до сих пір пам'ятають, чим вони займалися в ті дні, коли стало відомо про катастрофу [6, с.132].

Чорнобильська аварія та відкрита нею сила впливу радіації створили найбільш радикальний прецедент трагедії людського існування. Сама словосполучка «Чорнобильська трагедія» стала номінальною, аксіологічним висловлюванням, в якому відобразилось глибинне переживання людиною своєї кінцівки. Історичний факт Чорнобильської аварії позначив не лише обмеженість технічного прогресу, але й обмеженість державної влади в питаннях захисту населення від техногенних катаклізмів. Для комуністичного СРСР чорнобильський інцидент став «антропологічним шоком суспільства ризику» [1, с.155], науковим та інформаційним свавіллям, екологічною катастрофою та панічною недовірою народу, радіофобією і символічною перемогою США у «холодній війні» та, зрештою, розпадом самого «союзу». Так аварія на ЧАЕС поступово ставала домінуючим чинником у формуванні нового вже постчорнобильського і водночас пострадянського суспільства. Популярним вуличним лозунгом того часу стає: «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС!». Характерно, що прихована «чорнобильська паніка» не пройшла у населення і понині [11, с.501]!

Згідно позиції британського історика Дункана Белла, колективна пам'ять займає виняткове місце в підтримці групової ідентичності, яка неодмінно вимагає загального розуміння історії та її значення для конструювання наративів, що вибудовують зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім. Такі «спільні акти пам'яті» є малопомітними, втім потужними

механізмами генерування і підтримки соціальної солідарності» [8].

Після травми, нанесеної фактом і наслідками аварії на ЧАЕС в період переходу до пострадянського суспільства в кінці 90-х років на тлі різкого погіршення життя населення українськими політиками була обрана стратегія радикального оновлення «національної пам'яті» в проектах меморізації подій минулого. На думку білоруської дослідниці Тетяни Касперської, в уявленнях про Чорнобиль й досі присутній страх руйнування як соціального і політичного тла, так і екологічного буття народу. В цих уявленнях формуються проблеми минулих, нинішніх і майбутніх часів, а сама катастрофа сприймається як неконтрольована агресія, невидимий ворог [7, с.18].

Культура є специфічним універсальним адаптивним механізмом людського суспільства до історичних часових рамок. Вона є засобом людської адаптації до природних умов, а також до соціальних наслідків, що впливають з прогресуючого освоєння видом цього середовища [3, с.31.].

Загалом дослідники наголошують, що саме сфера культурних змін вважається найбільш травмогенною, де травмуюча ситуація руйнує «культурну тканину суспільства» і, як усі феномени культури, володіє найсильнішою інерцією, продовжує існувати довше, ніж інші види травм, іноді поколіннями зберігаючись в колективній пам'яті та час від часу проявляючи себе. В такому контексті, слід зробити акцент на тому, що культурна травма Чорнобилью, в свою чергу, породила посттравматичні феномени «втрати» та «жертви», які виявили себе у вигляді аксіологічних рефлексій на зміни у соціальній ідентичності громадян України, соціальне подолання яких криється лише у оволодінні колективним копингом.

Сьогодні в дискурс «культурної травми» включено кілька способів тлумачення поняття «травми». Базисом цих позицій служать роботи дослідників культурної пам'яті, судження про

Антропоогічні шукання

природу якої обертаються навколо проблем генезису сучасної культури, вибудованої на різних «посттравматичних симптомах». У пострадянській дискурсі поняття «травми» було введено Петром Штомпкою і було розроблено ним як поняття соціологічне та розуміється як «рана на тканині культури». «Травму» він розкриває як стан напруги, пов'язаний із соціальними змінами, пережитими групою або цілим суспільством травматичних подій [13, с.8].

Насамперед, дослідники теорії «культурної травми» уточнюють, що травма наноситься швидкими, масштабними змінами, які призводять до негативних дисфункціональних наслідків у суспільстві. Такі наслідки можуть бути результатом як внутрішніх так і зовнішніх впливів. Травма постає як глобальна дезадаптація суспільства до змінених умов існування, а механізм подолання цієї дезадаптації передбачає припинення дії травмуючих факторів. Зокрема, чим більший розрив між звичайним і зміненим середовищем, тим вищий ступінь «культурного шоку». Впливає на історичну травму також обсяг змін, які виражає криза ідентичності, в центрі якої наявний певний міфобразний дискурс [2, с.67]. Це колективний феномен, котрий поширює травму серед членів певної спільноти, які поділяють цей факт, що накладає зобов'язання на їх дії. Таким чином, найважливішими складовими історичної травми є *посттравматична адаптація суспільства* [4, с.45].

Руйнування реактора 4-го енергоблоку на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 року, що викликало радіаційне зараження значних територій, зробило істотний вплив на країни пострадянської Східної Європи. Протягом багатьох років щодо чорнобильської «зони відчуження» і постраждалих територій проводилась «політика лояльності», результатом чого стала відносна стабілізація постчорнобильської ситуації і чітке впровадження комплексу «жертви Чорнобиля» у потерпілого населення України та Білорусі.

Зокрема, факт проживання в умовах радіоактивного забруднення та багаторічний стрес самі собою викликали почуття психологічного дискомфорту і психологічного неблагополуччя населення, що вплинуло на темпи реабілітації та розвитку регіону.

У такому сенсі, очевидним стає те, що завдяки надлишку травмуючих спогадів про чорнобильські події в українській ретроспективі – минуле виштовхує майбутнє. Подібна акцентація уваги до негативних сторін власної історії лише зайвий раз підкреслює «скутість», віктимність та неготовність до гідного вибору власних альтернатив українським народом. Відтак, в руслі сучасної «лавини історії», можна анонсувати історичний факт аварії на ЧАЕС як культурну травму та визнати притаманний йому вплив на формування майбутнього української генерації.

Новизна роботи

Чорнобильська аварія – це технічний інцидент, що трансформувалася у явище культури та вплинув не лише на довкілля, а й на свідомість людини.

Переосмислений образ Чорнобильської трагедії віднайшов своє яскраве відображення як у культурно-мистецькому просторі, так і у філософському дискурсі, продемонструвавши, що використання Чорнобиля як метафори є свідченням, котре констатує факт аварії на Чорнобильській АЕС в значенні потужної частини соціально-історичної культурної пам'яті українського народу.

Відповідно такій позиції, домінантною обставиною переосмислення Чорнобильської трагедії є її поступова трансформація шляхом культурної гіпертекстуалізації митцями та діячами культури різних країн світу на засіб впливу на національну свідомість українців, що підсилюється ефектом «живої пам'яті» ліквідаторів та «чорнобильських біженців».

Особливо актуальним в контексті Чорнобильського лиха є можливість його трактування крізь призму постмодерністичних теорій та

Антропоогічні шукання

тенденцій сучасного модифікованого ставлення до власного минулого пострадянською Україною, що переважно полягає у критичному підході до офіційної історії того часу та відродження площин її «репресованої історії».

Відтак, існує очевидна необхідність дослідження проблем сприйняття українським етносом постчорнобильського простору і чорнобильської «зони відчуження» як зразка «місця пам'яті» і психо-культурної адаптації українців до факту Чорнобильської трагедії, зокрема процесу інкультурації та процесу формування національної ідентичності.

Проте, незважаючи на численність та багато вимірність негативних соціальних явищ, породжених наслідками аварії, дана тематика не зуміла повноцінно увійти до поля наукового пошуку українців.

Таким чином, новизна роботи впливає з постановки та вирішення проблеми експлікації філософських і культурологічних підстав сучасного рівня осмислення Чорнобильської трагедії, як інноваційні підстави дослідження.

Висновки

Аварія на Чорнобильській АЕС номінально затвердилась як найбільший техногенний та екологічний катаклізм ХХ-го століття, що мав унікальну специфіку – радіаційність, котра лабільно й маніакально популяризувалась ЗМІ. Цей факт значною мірою слугував утворенню особливої делокалізації меж сприйняття розповсюдження думки про негативні впливи наслідків аварії згідно такої іноваційності її специфіки.

Культура є фактором, що пояснює існування будь-яких соціально-історичних явищ. На думку прихильників концепції «нової історії» та дослідників теорії «культурних травм», історичний дискурс, в тому числі український, який орієнтується на травматичне минуле, неминуче відсилає нас до проблем культурної пам'яті. В суголоссі набуття Україною незалежності, Чорнобильська аварія та утворення нею «зона відчуження» нині перебувають

на етапі своєї повторної історизації, про що свідчить набуття ними нових комеморативних розумінь, поступове введення до кола інкультуративних процесів самоусвідомлення та ідентифікації української нації, їх становлення як ключових елементів національної пам'яті українців.

Найбільш коректною концепцією, крізь призму якої є доцільним розглядати феномен чорнобильської «зони відчуження», стає концепція «місць пам'яті» П'єра Нора, адже саме в контексті модерних тенденцій повернення української нації до шаблів відродження своєї колективної пам'яті, тема меморалізації превалює її складовим елементом на тлі «живої пам'яті» українців.

Важливим є те, що в процесі свого переосмислення Чорнобильська аварія та «зона відчуження» набули власних категоріальних семіотичних і аксеологічних означень. Рефлекторна трансформація їх дослідження до сфери філософського нарративу значно розширило межі можливих інтерпретацій чорнобильського питання та відкрило безліч можливостей для нових розширень чорнобильського семіопростору.

Сьогодні сприйняття аварії на ЧАЕС та її наслідків глибоко просякнуте насадженим психологічним «комплексом жертви» та радіофобією, котрі були спровокованими свавіллям у ЗМІ та некомпетентією науковців у питанні ліквідації наслідків аварії. Разом з тим, психологізація наслідків радіоактивного забруднення 30-км «зони відчуження» сформували певний комунікативно-ідентифікаційний бар'єр самовизначення української нації як «носія» на своєму тлі ЧАЕС. Ці обставини свідчать про культурно-соціальну готовність визнання факту аварії на ЧАЕС як «культурної травми» української історії, а також про необхідність поступового впровадження травматично-морального компоненту виховання відповідальності людини за свої діяння до системи ментальної психології українського соціуму.

Антропоогічні шукання

Таким чином, слід визнати історичний факт аварії на ЧАЕС у культурно-філософській ретроспективі постчорнобильського дискурсу, який у межах українського простору став культурною травмою, а сама чорнобильська «зона

відчуження» набула ознак «місця пам'яті» та ознаменувалася введенням певних семіотично-травматичних аспектів у процесі формування національної пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Beck U. The Anthropological Shock: Chernobyl and the Counters of the Risk Society // *Berkeley Journal of Sociology*. – Vol. 32. – 1987. – P.153-165.
2. Аарелайд-Тарт А. Теория культурной травмы: Опыт Эстонии // *Социологические исследования*. – 2004. – № 10. – с.63–71.
3. Арутюнов с.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // *Исследования по общей этнографии*. – М., 1979. – с.31.
4. Асташов А.Б. Историческая травма в социально-политических проектах // *Будущее нашего прошлого: мат. науч. конф. Москва, 15–16 июня 2011 г.* / отв. ред. А.П. Логунов; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Фак-т истории, политологии и права, Каф. истории и теории ист. науки. – М., 2011. – с.44–55.
5. Гидденс Э. *Социология*. – М.: Эдиториал УРСС, 1999 – 704 с.
6. Зам, Астрид. Чернобыльская катастрофа в контексте европейской культуры памяти // *Перекрёстки. Журнал исследования восточноевропейского Пограничья*. –2010. – № 1-2. – с.131-147.
7. Касперкси Т. Чернобыль: коллективные представления и стиль жизни // *Палитычная сфера*. – №8. – 2007. – с.18-24.
8. Кісь, О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // *Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис*. – 2013. – <http://tipidor.ru/md/216-216>
9. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ш24 [Ю. Шаповал, Л.Нагорна, О.Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю.Шаповала. – Київ: ІШЕНД, 2013. – 600 с.
10. Поздняков В.М. Синергетичне осмислення українства як етносоціальної спільноти// *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. – 2013. – с.42-45.
11. Почепцов, Г.Г. *Теория коммуникации*. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер» – 2001. – с.656.
12. Чернобыльская зона відчуження – явище сучасності / Н. Барановська // *Історико-географічні дослідження в Україні* : Зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 7. – с.186-210.
13. Штомпка П. Социальное изменение как травма // *Социологические исследования*. – 2001. – № 1. – с.6–10.

Я. А. ЯКОВЛЕВА¹

¹Львовский национальный университет имени Ивана Франка (Львов), эл. почта slavkoyakovleva@gmail.com, ORCID 00000001-8923-1988

ЧЕРНОБЫЛЬСКАЯ ТРАГЕДИЯ КАК «КУЛЬТУРНАЯ ТРАВМА» УКРАИНЫ

Статья посвящена анализу теоретических подходов к исследованию последствий Чернобыльской трагедии в контексте культурологических поисков современности в перспективе "мемориальной парадигмы". **Целью работы** стало доказательство концепта восприятия Чернобыльской аварии и «зоны отчуждения» как «культурной травмы» и «места памяти» на фоне украинской национальной истории. Это было достигнуто благодаря методам анализа и синтеза идей «новой истории» и принципов «вживление» чернобыльского дискурса к процессу инкультурации современной украинской культуры. **Научная новизна.** Актуализация интереса к историческому прошлому, популяризация обращения к модифицированным концепциям историзации и феномена коллективной памяти способствовали более широкому обсуждению влияния «чернобыль-

© Яковлева Я. О., 2014

Антропоогічні шукання

ской ситуации» на самоидентификацию постсоветского региона, выделению влияния факта аварии на формирование общественного сознания и затем репрезентации политического прошлого, формированию взаимосвязи между этнической памятью и «травматической» наследием коммунистической эпохи. Исчезновение «советского блока» придало новый импульс интереса исследователям постчернобыльского инфо-шока как массового феномена радиофобии, утвердив правомерность констатации переосмысления аварии на ЧАЭС как «культурной травмы» украинской истории. Очевидно, именно взаимосвязь философского и исторического знания в вопросах понимания сущности Чернобыльской аварии стала приоритетной для процесса образования уникального семиотического-ментального «чернобыльского пространства», от недавно открытого для социально-философских интерпретации, что само по себе порождает возможность «чернобыльского дискурса». Кроме того, проблематика исследования обусловлена современными задачами национального возрождения Украины, которое предусматривает философское осмысление истории; кризисом континуального сосуществования Украины по чернобыльской «зоне отчуждения» как имиджевым «местом памяти»; уникальностью историко-культурного опыта полученного украинским народом в результате аварии на Чернобыльской АЭС. **Вывод.** Автором был осуществлен обзор концепций «мест памяти», «коммеморации» и «культурной травмы»; были выдвинуты предположения возможности дальнейших исследований Чернобыльской аварии и «зоны отчуждения» как отдельного культурносоциального явления украинской культуры

Ключевые слова: Чернобыльская авария, коммеморализация, место памяти, инфо-шок, коллективная память, идентичность, культурная травма.

YA. O. YAKOVLEVA¹

¹Lviv National University of Ivan Franko (Lviv), e-mail slavkoyakovleva@gmail.com, ORCID 00000001-8923-1988

THE CHERNOBYL ACCIDENT AS A CULTURAL TRAUMA OF UKRAINIAN SPACE

The article analyzes theoretical approaches to the study of the consequences of the Chernobyl tragedy in the context of cultural searches of modernity in the prospect of "memorial paradigm." **The purpose** is to bring the concept of perception of the Chernobyl accident and the "exclusion zone" as "cultural trauma" and "places of memory" in the background of Ukrainian national history. It was achieved by applying the methods of analysis and synthesis of the ideas of the "new history" and principles of "implantation" Chernobyl discourse in the process of inculturation of modern Ukrainian culture. **Scientific novelty.** The growing interest in the historical past, promoting access the modified concepts historicizing and collective memory phenomenon contributed to a broader discussion of the impact of "Chernobyl situation" in the post-Soviet identity in the region, the impact of the release of the fact of the accident on the formation of social consciousness and thus the political representation of the past, forming interactions' communication between ethnic memory and "traumatic" legacy of the communist era. The disappearance of the "Soviet bloc" has given new impetus to the interest of researchers the Postchernobyl info shock as a mass phenomenon radiophobia that approved the legality of a finding rethinking the Chernobyl accident as "cultural trauma" of Ukrainian history. Obviously, it is the relationship of philosophical and historical knowledge in matters of understanding of the Chernobyl accident was a priority for the process of the formation of a unique semiotically-mental "Chernobyl space" of recently opened for socio-philosophical interpretation, which in itself raises the possibility of "Chernobyl discourse." In addition, problems caused by modern research tasks of national revival Ukraine, which provides the philosophical understanding of history; Ukraine crisis continual coexistence of Chernobyl "exclusion zone" as an image "place of memory"; unique historical and cultural experience gained Ukrainian people as a result of the Chernobyl accident. The author made an overview of concepts "places of memory", "commemoralization" and "cultural trauma"; have suggested the possibility of further studies of the Chernobyl accident and the "exclusion zone" as a separate phenomenon socia-cultural Ukrainian culture.

Key words: The Chernobyl accident, commemoralization, info-shock, cultural trauma, "a place of memory", collective memory, identity, cultural trauma.

© Яковлева Я. О., 2014

Антропоогічні шукання

REFERENCES

1. Beck U. The Anthropological Shock: Chernobyl and the Counters of the Risk Society // *Berkeley Journal of Sociology*. - Vol. 32. - 1987. - P.153-165.
2. Aarelayd-Tart A. Teoriya kulturnoy travmy: Opyt Estonii // *Sotsyolohycheskye isledovaniya*. - 2004. - № 10. - s.63-71.
3. Arutyunov S.A. Etnografycheskaya Nauka i Izuchenie kulturnoy dynamiki // *Isledovaniya po Obshchey etnografyy*. - M., 1979. - p.31.
4. Astashova A.B. Istoricheskaya travma v social'no-politicheskikh proektah// *Budushchee nashogo proshlogo: Math. scientific. Conf. Moscow, June 15-16, 2011 g / Ed. ed. A.P. Logunov; Ros. state. humanyt. University, Faculty of history, and polytology rights, dep. history and theory ist. science*. - M., 2011. - s.44-55.
5. E. Giddens *Sociologiya*. - M.: Edytoryal URSS, 1999 - 704 p
6. Zam, Astryd. Chernobyl'skaya katastrofa v kontexte kulturnoy evropeyskoy pamiatki// *Perekrestky. The Journal Isledovaniya vostochnoevropeyskogo Pohranychya*. -2010. - № 1-2. - S.131-147.
7. T. Kasperksy Chernobyl: kollektivnye predstavleniya I stil' zhizni // *Palitychnaya sfera*. - №8. - 2007. - s.18-24.
8. Kis, A. Kolectivna pamiat'i istorichna travma teoretychni refleksii na tli zhinochyh spohadiv pro Holodomor Ukraïna moderna // *The International intellectual Journal*. - 2013. - <http://tipidor.ru/md/216-216>
9. *Kultura Istorychnoi Pamjati: Evropeyskyi ta Ukraïns'kyi dosvid/ SH24* [J. Shapoval L.Nahorna, O.Boyko, etc.]; under the general editorship Shapoval. - Kyiv: IPIEND, 2013. - 600 c.
10. Pozdnyakov VM *Synergetychno osmyslennia Ukraïnstva jak ethno-social'noii spil'noty //The newspaper of Kyiv National University of Taras Shevchenko*. - 2013. - s.42-45.
11. Pocheptsov, G.G. *Teoriya komunikacii*. - M.: "Refl-book" K.: "Vakler" - 2001 - s.656.
12. Chernobyl'ska Zona Vidchudzhennya – javishche suchasnosty/ A.N. Baranovska // *Historical and Geographic Research in Ukraine: Coll. Science. pr.* - 2004 - Vol. 7. - s.186-210.
13. P. Sztompka *Sotsyalnoe izmenenie jak travma // Sociology studies*. - 2001. - № 1. - s.6-10.

Надійшла до редколегії 19.10.2014

Прийнята до друку 28.11.2014